

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ (ՄՈԱՅԱՆ) ՅԱԽՃԱՊԱԿԻՆԵՐԸ

ԵՐԲ ՇԻՆՈՒԱԾ ԵՆ

Սպաճանի Նոր Զուգայի սրբատեղիներուն մէջ կան որ զարդարուած են յախճապակիներով, որոնց մասին դժբախտաբար վաղուց ի վեր սխալ տեղեկութիւններ տրուած են եւ կը շարունակուին տրուիլ, սակեղծելով թնճուկ մը՝ զոր պէտք է պարզել եւ սխալները սրբապրել:

Նոր Զուգայի մեր սրբատեղիներուն յախճապակին երուն մասին անցողակի յիշատակող առաջին գրողը Էդաժ է Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննեանց իր մեծարժէք «Պատմութիւն Նոր Զուգայու որ յԱսպաճան» գործին Բ Հատորին մէջ (Տպագրեալ ի Նոր Զուգա, ի տպարանի Ամենափրկչեան Ս. Վանաց, 1880):

Ան խօսելով Նոր Զուգայի Ամենափրկչի վանքին յախճապակիներուն մասին, նախ մեղի կու տայ

«Ա. Ի ճակատ արեւմտեան զբան եկեղեցւոյն յարտաքին կուտէ յախճապակի գրով: Հիմնարկեցաւ Ամենափրկչի վանքս ի թիւին ՌՃԳ (1654) ի թագաւորութեան Երկրորդ Շահարատին, եւ կաթուղիկոսութեան Տեառն Փրկող-պոսի ի ձեռն սուրբ ուխտի Առաջնորդի Դաւթի վարդապետի, կամակցութեամբ եւ արօք Զուգայու ժողովրդոց, աւարտեցաւ ՌՃԺԳ (1664) ամի: Որքան պատարայ եւ պաշտօնք որք ի սմայ կատարի՝ լիցի մասն եւ բաժին Հարկ կենդանեաց եւ ննջեցելոց» (էջ 3):

Նախ եւ առաջ պիտի ուղէի թուականի վտքը սրբապրութիւն մը րնել: ՌՃԳ Հաւանաբար վրիպակ է եւ պէտք է ըլլայ «թուին ՌՃԴ» ինչպէս որ յախճապակեղբութիւնը կը կարդացուի, այսինքն Քրիստոսի 1655, ճիշդ ինչպէս որ Նոր Զուգայի Հաւաքման Աստուածաշունչին մէջ ալ կը կարդացուի՝ ՌՃԴ:

Եկեղեցւոյն արեւմտեան զբան արտաքին ճակատին այս երկաթապիր, սղաղբեալ, յախճապակեայ յիշատակապրութիւնը սակայն ժամանակակից չէ ո՛չ 1655ին, ո՛չ 1664ին եւ իր Աւետան յախճապակեայ նկարով (մնասուած եւ կարկանդակ) ու յարակից յախճապակեայ խճապարդերով 18րդ դարու սկիզբի գործ է:

Տէր Յովհաննեանց վերի յախճապակեայ յիշատակաբանէն անմիջապէս վերջ կու տայ

«Բ. Յերկուս կողմանս սեմոցն Հիւսիսային զբան յախճապակի գրով» (էջ 3): Սակայն մենք հոս բուն յիշատակաբանէն կ'արտադրենք, բոլորովով պարզելով սղաղբութիւնները. «Յիշատակ է Խաչիկին Մանուկին Եւ Կոճակին ՄԱՐԻԱՄ ՏԱՏԻԿԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ ԵՒ ՈՂԱԵԻՆ ԵՒ ԴՍԵՐԱՅՆ ՓԱՐԱՍԻՆ ՄՈՒՐԱՍԻ ԳՈՒԼՆԱԲԱԹԻՆ ԹԱՄԻՆԷ ԻԲՐԻՍԻՆԷ ԴԱՐՁԷԱԼ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՊԱՐՈՆ ՄՈՒՐԱՏԻՆ ԵՒ ԵՂԲՈՐՆ ՊԱՐՈՆ ՅԱՆՈՒԶԱՆԻՆ ԵՒ ՄԱՐԳԱՐԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱԵՍԻՆ ԵՒ ՀԱՆԳՈՒՅԷԱԼ ԵՂԱՐԱՅՆ ԱԲԳԱՐԻՆ ՄԱՏՈՒՐԻՆ ԱՌԱՔԻՆ ՌՃՄԹ ԹՎԻՆ»:

Երկաթապիր յիշատակաբանին զբաւթիւնը կը տարբերի արեւմտեան

դրան ճակատի երկտող արձանագրութեան գրչութենէն: Յախճապակիներուն զարդանկարչութիւնն ալ իրենց միակ երկղին մէջ սիրուն է:

Տէր Յովհաննանց որ յաջողութեամբ կրցեր է կարգաւ յիշատակարանը, կ'երեւի նկատի չէ տեւր Հիւսիսային դրան ձախ կողմի յիշատակարանին վերի մասին մէջ ՌՃԳին տակ տրուած թ' զերն ալ. եւ իր գործին մէջ միայն «թխին ՌՃԾ» (1701) կարգացեր է, մինչ ուզիլ պիտի ըլլար եղածին պէս կարգաւ՝ «ՌՃԾԹ ԹՎ.Ին» որ հաստար է 1710ին, երբ այս յախճապակիները պատրաստուեր են:

Վերջապէս Տէր Յովհաննանց մեղի կու տայ յախճապակեայ յիշատակարան մը եւս որ մենք հոս կը նշանակենք իբր

Գ, եւ որ կը գտնուի «Ի Հիւսիսային յորժի սեղանոյն յախճապակի դրամ» (էջ 5): Այս յիշատակարանն ալ մենք ուզակի կ'արտագրենք հոս, որ զաղբութիւնները պարզելոյ բոլորդրով. «ԱՐԲՈՅ ԱՆՂԱՆՈՅԱ ՇՐՋԱՊԱՏ ԱՊԱԿԵՂԷՍ ՇԻՆԱՅԱԻ ԱՌԱՋԱՌԴՈՒԹԵԱՆ ՄՈՎՍԷԱՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ Ի ԹՎ.Ին ՌՃԿն»: Յիշատակարանը կը գրաւէ վերի գոտին մեծագոյն մասը: ՌՃԿն հաստար է Քրիստոսի 1716ին:

Իրապէս զեղարուեստական գործ մըն է յախճապակիներու այս շարքը, թեւաբայ Հրեշտակի կրկնութեամբ: Ծաշակաւոր կերպով դունդեղ, զրծուար պիտի ըլլայ իբր Հայ դարդարուեստի յայցում նկատել: Սակայն Հայ սրբատեղիի մը համար Հրեշտակաւոր այս յախճապակիները անտարակոյս Հայ արհեստաւոր վարպետ յախճապակեգործի աշխատութիւններ են: Մտղկումը կատարուած է մեծ խնամով, նրբութեամբ եւ մաքրութեամբ: Գոյներուն զեղեցկութիւնը կը մրցի յախճապակիին ազնուութեան հետ:

Դ. Վանքին շինութենէն տարիներ վերջ կը շինուի դանդաղատունը, որուն Հիւսիսային կամարին ճակտին կայ յախճապակեղիբ տա յիշատակարանը, ըստ Յովհաննանցի. «Յամի մարդանայոյ կենարարին մերոյ Քրիստոսի Աստուծոյ ՌՃԺԲ (1702), եւ ըստ Հայոց թուականի ՌՃԾԱ (1702). շինեցաւ սուրբ մատուռս յանուն սուրբ Հրեշտակապետացն Միքայէլի եւ Գարբէլի, ի թաղաւորութեան մեծի խաղաղապէր Շահ Սուլթան Հօսէյնի, եւ յառաջնորդութեանն բոլորից քրիստոնէից՝ Տէր Աղէքսանդր Աստուածաբան վարդապետի եւ արհիական Եպիսկոպոսի Հոգեբարձր, եւ վերահացիւր Մովսէս վարդապետի, գոյիւք եւ քնչիւք իշխանաշուք ազնուատոհմ եւ պիւճապատիւ Պարոնաց Պարոն Յովհաննանի Զամալեանց, ի տիա տղայութեան հառակի, յիշատակ Հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն հօրն բազմաշխատ Յովհաննիսին, եւ գոտերն Բէրզաղէ, եւ որդւոյն զեռարոյս եւ նորարողոջ Քրիստոսի զօրացեալ վարթաթիթի Յովհաննիսին, եւ աւագ եղբօրն Պարոն Գրիգորին, եւ որդւոյն Պարոն Յովհաննիսին, եւ իւրեանցն ամենայն կենդանեացն եւ ննջեցելոցն ամենեցուն ամէն» (էջ 5):

Շահեկան, սակայն առանց զեղարուեստական մեծ արժէք մը ունենալու յախճապակի այս գործը աւելի կարեւորութիւն ունի 1702էն իր յիշատակարանին համար իբր Հնազոյն թուականաւ յախճապակիներուն՝ որոնք կը գտնուին Ամենափրկչի վանքին եկեղեցւոյն ներսն ու դուրսը:

Ե. Վանքին եկեղեցւոյն ներսի որմերուն ստորին մասը պատուած է զեղեցիկ ծաղկեալ յախճապակեով, որոնք որոշ է որ նոյնիսկ իրենց պատած մասերուն համար զծուած եւ շինուած են: Յաւալիօրէն, յախճապակիներու այս խումբը որեւէ յիշատակարան չունի: Մրդուջ Յովհաննէս վարդապետի ծաղկած ու նկարած Լուսաւորչի կեանքին զրուագներուն զօտեւարքին վարէն

մինչև Եկեղեցւոյն յատակը ծածկող այս յախճատակերը չառ հաւանաբար պատրաստուած բլլան նոյն յախճատակեղործ վարպետէն կամ վարպետներէն, որոնք պատրաստած էին հրեշտակադարդ յախճատակերը՝ որոնք ինչպէս տեսանք, ՌՃԿԵ (1716) թուականին շինուած են:

Այս մասը աւարտելէ առաջ յիշեցնենք որ 1716ին յախճատակերուն ծաղկումները հետաւոր և խորունկ նմանութիւն մը ունին Մրդուզի ծաղկումներուն հետ, որոնց մէկ յայն դօտին կը շրջապատէ Եկեղեցին ներսէն:

Այսպէս ուրեմն, վաստակաւոր և խղճամիտ Տէր Յովհաննանցի համաձայն վանքին թուականակիր յախճատակիները 1702 թուականէն աւելի հրեշտակներ չունին:

ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ (ԽՕՁԵՆՑ) ԵԿԵՂԵՑԻ

Տէր Յովհաննանց կը խօսի միայն «յախճատակեայ պատկեր»ի մը մասին, որ կը ներկայացնէ «զան մօզուց յերկրպագութիւն նորածին Միածնին» ու կը գտնուի «ի վերայ ճակատու հարաւային դրան» և «զրեայ կայ» (էջ 180): Կ'ստեմ արձանագրութենէն. Ա. «ԱՅՍ ԴՈՒԹՍ ՏԵԱՌՆ Է ԵՒ ԱՐԳԱՐՔՆ, ՄՏԱՆԵՆ ԸՆԴ ՍԱՅ ՈՎ ՈՔ ՄՏԱՆԷ ՍՈՐԱՅ ՆԿԱՐԵԼ ՏՎՈՂՆ ՅԻՇԷ ԹՎԻՆ ՌՃԿԸ ՇԱՄՍ Ա»: Յաւալթօրէն «նկարել տուողն (տախտն)» չէ տուած իր անունը, ո՛չ ալ ունինք նկարողին անունը: Տրուած թուականը ՌՃԿԸ որոշ է և հասար է 1168 Հայոց կամ Քրիստոսի 1719ին:

Բ. Տէր Յովհաննանց չի խօսի «Աւետման» յախճատակեայ պատկերին մասին, որ կը գտնուի նոյն Եկեղեցւոյ արեւմտեան դրան ճակատը, որուն վարի մասը ունի տող մը յիշատակարան յախճատակին վրայ դրուած: Դրան շրջանակը ևս այն ամբողջ յախճանկարը զարդարուած: Աւետման նկարին տակ յիշատակարանը. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼՍ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՂԱՄԻՆ ԵՒ ՋԱՆ ԽԱԹՈՒՆԻՆ, ԵՒ ԳՈՒԼՆԱԲԱԹԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԿԶ»:

Այս յախճատակին թուականն ալ ՌՃԿԶ, կը հաւասարի Քրիստոսի 1717ին:

Գ. Եկեղեցւոյն խորանին սրտունդանը զարդարուած է խորանածէւ լայն կամ նեղ յախճատակեայ գծածէւերով, մինչև խորանին առաքճանները: Ասոնք չունին որեւէ յիշատակարան և բոլորովին պարսկական ոճով կերարկուած են:

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Տէր Յովհաննանց նկարագրելով այս Եկեղեցւոյն ներքնակողմը, կ'ըսէ. «Եկեղեցին շուրջանակի ի յատակէ Եկեղեցւոյն երեք կանդնաչափ յորմն ղեակղեակ ունի բնաիր յախճատակի, ի վերայ որոց յախճատակի դրով դրեայ կայ յիշատակ շինողացն նոյն յախճատակեայ: Ի 1841 ամի ի նորոգել զայն Եկեղեցի ի տեղիս տեղիս եղծան աշնոցիկ յախճատակեայ շինութիւնք, զոր ի յիշատակադրութեանս կեսանշանաւ որոշեմ:

«Ի ժողովրդանոցէն ի ձախակողմեան զառն սկսեայ շուրջանակի:

«Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՓանոս զհայրն մահղեսի Մարտիրոսն, Եղբարն Արափէրդին՝ բուրն Ովսանէն և բնառնեացն իւր, ի թիվն ՌՃ (1651): Յիշեցէք ի Քրիստոս զՈվսանայն կողակիցն Մարեամն ճնօղն Գալուստրն՝ Եղբարն իւր Եղբար Առաքելն: Յիշեցէք ի Քրիստոս Բաթման՝ զճնօղն մահղեսի Ծառուրն՝ Գալուստն՝ Նազարէթն՝ Մահակն՝ Պիարոսն՝ Ղազամդութն, Եղբարն Մուրատն՝ Թուշխանն՝ Մուրատն՝ Դշխօն: Յիշեցէք ի Քրի-

բխտոս Լաչինն՝ կողակիցն Կատանն՝ Աւետիքն՝ Մնացականն : Յիշեցէք ի Քր-
բխտոս Գուրաբի՝ Մարկոսն՝ Կատանդն՝ Մուսէսն՝ կողակիցն Փէքանն՝
Հարսն Աշի : ... Յիշեցէք ի Քրիստոս Աստիւն կողակիցն Թաքունն՝ որդին Նա-
պարէթն՝ Դատեր Ծարնաթիւնին՝ Զաղամն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Վաթանն՝ րդ-
ծնողքն Մահգետի Մատուրն, Կալստան : ... Յիշեցէք ի Քրիստոս Եղնապարն
կողակիցն Գողայ որդին Մատուրն :

«Դարձեալ յիշատակ Սաֆարին կողակիցն Ասողիկն պարծանքին : Յի-
շեցէք ի Քրիստոս Յովհաննէան կողակիցն Զինիկն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Դի-
նարին, կողակիցն Միրզաբէկի, Էդարացն Սարուկն Պաղտոն քոյրն Շուշանն
Յովհանն, թիւն ՌժժԸ (1669) : Յիշեցէք ի Քրիստոս մահգետի մկրտ : ... ի
Քրիստոս զուրիկն կողակիցն Խոտմոսիմի, որդւոյն Յովհանն՝ Յարութիւնն՝
Մաթոսն Սրուր : ... ի Քրիստոս Բաթամազն ծնողքն մահգետի Մատուրն՝
Գալուստն՝ Նապարէթն՝ Սարուկն՝ Պետրոսն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Մուքէյն
կողակիցն Եղսարերն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Փանոսն՝ մահգետի Ասատուրին,
մայրն իւր Եղսարերին Էդարացն Ալափէրդին : Յիշեցէք ի Քրիստոս Աղարաբէն՝
Էդարայր Դաթիկն և ծնող : ...» (էջ 193-4) : Տէր Յովհաննէանց որով չբեր
թէ առկէ վերջ իր տուած երկու յիշատակարանները նոյնպէս յախճապակիի
միտ՝ և թէ նկարուած : Անոնց հոս արտադրելու բան մը պիտի չաւելցնէ յախ-
ճապակիներուն երբ և ինչ : Դարպետներէ շինուած բլլալուն մասին : Տրուած
յիշատակարաններուն համաձայն, արդարեւ կարելի է բռնի որ եկեղեցւոյն մէջ
«յախճապակի գետեղուեցաւ յորմն հետզհետէ ի 1651է ց1666» թուականնե-
րուն (էջ 195) :

Թռչնազգիներով և կենդանիներով նկարուած դրախտանման այս
յախճապակիները որով է որ նոյնիսկ եկեղեցւոյն մէջ իրենց այժմու տեղերուն
համար պատրաստուած են : Անոնց Հնդկա-Պարսկական արուեստը արդէյ մը
չէ որ անոնք շինուած բլլան Հայ յախճապակեգործ մարպետէ :

Անոնց 1651էն 1666ի միջոցին շինուած բլլայր զանոնք մեծաբժէք կ'ընէ
իրր յախճապակիի արուեստի գործեր, որոնց արժեւորումը սակայն կը կա-
րօտի լուրջ և մանրակրկիտ պրպտման : Բնական է եթէ կարելի բլլայ Հաստա-
տել անոնց Հայ յախճապակեգործ մարպետի գործ բլլայր, այն առեն զորաւոր
կոտան մը կը ստացուի՝ Սախաֆեան չրջանի յախճապակեայ գլուխ գործոց
արտադրութեանց մէջ Հայոց ալ բաժին ունենալը հաստատուի :

Տէր Յովհաննէանց Նոր Զուգայի միւս եկեղեցիներուն մէջ յախճապա-
կիի գոյութիւն ունեցած բլլայր չի յիշեր իր արժէքաւոր գործին մէջ : Սակայն
ինչպէս պիտի տեսնենք, կան ուրիշ եկեղեցիներ ալ որոնց մէջ յիշատակարա-
նով և առանց յիշատակարանի յախճապակիներու գոյութեան մասին կը վկա-
յեն ուրիշ գրողներ : Անոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին :

Երկրորդ հեղինակ մը որ Նոր Զուգայի յախճապակիներուն մասին ակ-
նարկութիւն բրած է, հանդուցեալ Արմենակ Սաղըղեանն է, որ Արշակ Զօղան-
եանի «Անախտ»ներուն նոր շարքին թիւ 1ին մէջ (Մայիս, 1929) հրատարա-
կեց «Նոր Զուգայեցի Վաճառականի մը Անուան Հայկական Երկու Մետայինե-
րու Առթիւ» (էջ 57-65) :

Դժբախտաբար Արմենակ Սաղըղեան չէ տեսած Նոր Զուգան և այդ
պատճառաւ իր աշխատութեան մէջ բրած է սխալներ : Էջ 60, բ սխալ, խօսելով
Ամենափրկչի վանքին մասին իրր թիւ 4 ծանոթութիւն, կ'ըսէ .

«Այդ եկեղեցւոյն միտ, որուն ներքաւորոյն երեք և կէս կանդնա-
չափ բարձրութեամբ պատին փակցուած քառակուսիներով զարդարուած է, կը

դանուին յախճապակիէ արձանագրութիւններ 1664 և 1700 թուականներով : Մոգուց Երկրպագութիւն մը, 1611 յորինուած, նոյնպէս յախճապակիէ, դրուած է Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մուտքին :

Նախ ան չի նշանակեր աղբիւրը իր այս ծանոթութեան համար : Իրեն ծանօթ եղած է Տէր Յովհաննանցի զործր : Սակայն հոն (Սաղարեանի զործածած Բ հատոր, էջ 4—5 և 14, ծանօթութիւն 7), ոչ մէկ վկայութեան կը հանդիպինք «յախճապակիէ արձանագրութիւններ»ու մասին «1664 և 1700 թուականներով» : Կ'երևի թէ զո՛հ եղած է շիտթութեան մը իր անբաւարար հայերէնին պատճառաւ :

Ան յետոյ կը յիշէ «Մոգուց Երկրպագութիւն մը, 1611 յորինուած, նոյնպէս յախճապակիէ, դրուած է Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մուտքին», զարձեայ շէշէլով իր աղբիւրը : Յիշուած «Մոգուց Երկրպագութիւն»ը արդարեւ յաւանթառ է և ինչպէս տեսնենք Տէր Յովհաննանցի վկայութենէն, կը պնտուի Նոր Զուգայի Ս. Գէորգ, Խօջենց կոչուած, եկեղեցւոյն «հարստային դրան» ճակատը :

Ինչպէս պիտի տեսնենք, զարմանալիօրէն ուրիշներէ ալ սխալ կարգացուած թուականով ճանչցուած է այս յախճապակին : Ինծի անմեկնելի է թէ ինչու Սաղարեան 1611էն նկատած է մոպերու զարտեան այս յախճապակեակարը, երբ Տէր Յովհաննանց, որմէ ինք օգտուած ցոյց կու տայ, որո՛շ և անտարակոյս կերպով «1168» թուականը կարդացած և հրատարակած է, որ կը հաւատարի Քրիստոսի 1719 թուականին :

Մոպերու Երկրպագութեան յախճապակեակարը, որ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ հարստային դրան ճակատը կը զարդարէ ի Նոր Զուգա, վերջերս «Անվետական Հայաստան» ամսագրի թիւ 6 (1971) «արուեստագիտութեան գովառոր» Մանեա Ղազարեանի «Աստուածամօր կերպարը 17-18րդ Դարերի Հայ Գեղանկարչութեան Մէջ» յօդուածին մէջ արուած է, որ հաւանաբար արտահանուած է քիչ վարը մեր ներկայացնելիք անդլերէն աշխատութենէ մը : Անմեկնելիօրէն Մանեա Ղազարեան կը զրէ հրատարակուած յախճապակեակարին ստընթեր. «Մոպերի Երկրպագութիւնը : Զնարակուած խեցի : 1619 թ. Նոր Զուգա, Ս. Գրիգոր եկեղեցի» (էջ 34, ա. սիւն) : Թէ ինչպէ՞ս Սր. Գէորգ եկեղեցին Նոր Զուգայի Ս. Գրիգոր եղեր է, կարելի է բացատրել անով որ Մանեա Ղազարեան մեր վարը ներկայացնելիք անդլերէն զործին՝ «Ալինդ ձորճ»ը վերծաներ է Ս. Գրիգորի, փոխանակ Ս. Գէորգի : Բացի սակէ, Մանեա Ղազարեան պարզապէս արտագրեր է անդլեացի հեղինակին սխալ՝ 1619 թուականը յախճապակեակարին տրուած, մինչ կրնար տպագրուած նկարին մէջ իսկ կարդալ յիշատակարանին թուականը իբր ԹՃԿԸ ՇԱՄՍ Ա., որ կ'ընէ 1719 : Նման սխալ գուցէ ներելի է օտարին, սակայն Հայ «արուեստագիտութեան գովառոր»ի մը համար ներելի չէ :

Այս առթիւ սրբազրութիւն մըն ալ իմ մասին : 1960ին «Բազմավէպ»ի թիւ 7—8ին մէջ հրատարակեցի «Սաֆրաղ և Նազարէթ Փակադրութեամբ Եախճապակիներ», որ ի մէջ այլոց ակնարկած էի որ «1937ին իմ այցելութեանս ի Նոր Զուգա՝ ինծի կարելի չեղաւ այդ թուականով յախճապակիներու հանդիպիլ», այսինքն 1651էն 1666 տարիներէն (էջ 157) : Տէր Յովհաննանց կու տայ այդ թուականով յախճապակի : Յաւալիօրէն այդ մէկը միթոյր է ուշադրութենէս : Միայն բռնեմ որ այն ատեն մասնաւորաբար յախճապակիներով չէի զբաղեր Նոր Զուգա :

1968ին հրատարակուեցաւ անդլերէն քառածաք, նկարազարդ հատոր մը՝ «NEW JULFA», այսինքն «Նոր Զուգա», նուիրուած տեղւոյն Հայ եկեղե-

ցիններուն և ուրիշ չենք երու : Անգլիացի հեղինակը, ծան Գարգուէլ, էջ 26-28 կը խօսի Նոր Զուգայի Հայ եկեղեցիներուն մէջ իր տեսած յախճատակներուն մասին, անդ տալով նաեւ դուռնաւոր երեք արտահանութիւններ մէկ էջի վրայ :

Հեղինակին տեսութիւնները այդ յախճատակներուն արուեստին մասին կրնան վիճելի ըլլալ : Այդ մասին մենք հոս պիտի չձանձառանք : Միայն քանի որ զճաղարկեանց մէջ պարսկականին հետ աւելի հնդկական խճողեայ արուեստին ազդեցութիւնը կայ քան թէ չինական ո՛չ խճողեայ արուեստին : Յետոյ, ան կ'աւելցնէ. «Յախճատակերուն Հայ արհեստաւորներու գործ ըլլալը կրնանք ընդունիլ՝ անոնցմէ ոմանց մէջ հայերէն յիշատակարաններու խաղացած զլիստոր գերին պատճառաւ, և որովհետեւ փեղկերեսները յաճախ շինուած են եկեղեցիներուն մէջ յատուկ տեղերու յարմարելու համար (էջ 26-27) : Գարգուէլ հաւանաբար չի սխալիր այս յախճատակերու արհեստաւորները Հայ նկատելով, սակայն իր ազդեցիկները անբաւարար են : Յախճատակի Պարսիկ արհեստաւորները կրնային ընդօրինակել իրենց տրուած հայերէն յիշատակարանները և ստանց եկեղեցի գալու կարելի էր եկեղեցւոյն հարկ եղած տեղերուն շտիբեր տալ՝ որ յախճատակի փեղկերեսներ պատրաստուէին : Ինծի ծանօթ է որ եղած են Պարսիկներ, որոնք հայերէն բոլորգործի վերք օրինակած են առանց հայերէն գիտցած ըլլալու :

Գարգուէլ որ զժրախտաբար հայերէն չի գիտեր, մեղի կու տայ ամփոփում մը Նոր Զուգայի եկեղեցիներուն յախճատակերուն : «Սր. Աստուածածնայ, Սր. Ստեփաննոսի, Սր. Սարգիսի և Բեթղէմի եկեղեցիները դարեւորուած են յախճատակի գոտիներով : Սր. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ յախճատակերը կը գրաւեն եկեղեցւոյն ներքնամասի պատերուն ստորին մասերը, որուն փերնագոտին շարունակութիւն մըն է հայերէն յիշատակադրութեան՝ որ մինչեւ այժմ չէ թարգմանուած : Հիւսիսային պատին վրայ յախճատակերը կը պարունակեն ծառերու և ծաղիկներու պատկերներ մէջ ծնրադիր մարդ մը, ևնթաղաբար նուիրատուին կենդանադիրը : Յովհաննանց (կարգա՛ Տէր Յովհաննանց : Յ. Ք.) կ'ըսէ որ այս յախճատակերը գեանդուած են 1651ին և 1666ին, մինչ ուրիշ հայ ազգիւր մը, գործածուած Պոպի կողմէ, կը թուագրէ 1661—9 : Ամենափրկչի մայր եկեղեցւոյն յախճատակ դարգագոտին եկեղեցւոյն արեւմտեան կողմը աւելի փերացական պատկերով է և հաւանաբար 18րդ դարու սկիզբներէն, եթէ հիւսիսային դրան ուղղահայեաց չըջնականներուն յախճատակերը 1709—10 տարեթուած, ժամանակակից պէտք է նկատուին : Սր. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցւոյն կից մասը որ 1713—14ին շինուած է, կը պարունակէ նման յախճատակեր : Խորանամասին պատերը մայր եկեղեցւոյն դարեւորուած են տարեր նկարապրով յախճատակ դարգագոտիով, յիշատակադրութեամբ և 1715—16 թուականով. այս յախճատակերը ծածկուած են կրկնութիւնով, արարած տերեւներով, ծաղիկներով և հրէշտակներով՝ համեմատելն երկար պարեգոտներ հաղած և տերեւադարձեր բռնած :

«Զուգայի եկեղեցիներուն մէջ կան չորս հատ պատկերացումներ յախճատակով, մասնաւորաբար ձեւաւորուած փեղկերեսներով դուռերու վրայ յարմարցուելու համար : Սր. Գէորգի եկեղեցւոյն հիւսիսային դրան վրային ամենահինն է, 1619 թուագրուած, կը ներկայացնէ «Մոլորու երկրպագութիւն» : Նոյն եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան վրայ կայ «Աւետում»ը 1716—17 թուականով : Մայր եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան վրայ կայ երկրորդ փեղկերես մը «Աւետում», նոյնպէ՛ս 1717 թուականէն, և Սր. Սարգիսի եկեղեցւոյն հարաւային դրան վրայ կայ երրորդ տարբերակ մը նոյն նիւթին, 1705 թուագրուած» (էջ 27) :

Մենք հոս թուականներով պիտի գրողինք: Պոպի 1661—9 թուականներուն աղբիւրը ինծի անծանօթ կը մնայ: Այժմ ինծի ծանօթ է որոշ կերպով միայն ՌՃ (1651) թուականով յախճատալի յիշատակարան ըստ Տէր Յովհաննանցի Սր. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ:

Գարգուէլ ճիշդ է Ամենափրկչի տաճարին հիւսիսային դրան յախճատալեւուն 1709—10 (այսինքն ՌՃԾԹ) թուականին մասին: Նոյնպէս ճիշդ է խորանաւելոյն յախճատալեւուն 1715—16 թուականը (այսինքն ՌՃԿԵ): Սա. կայն բոլորովին կը սխալի «Մոզերու երկրորդութեան» Սր. Գէորգ եկեղեցւոյն յախճատալեւուն տուած 1619 թուականը, որ ոչ միայն հոս, այլև կրկնած է թիւ 20 սրահներաթերթին տակը, ծանօթութեան մէջ: Ասկէ է որ Մանեա Ղազարեան որոշ կերպով խարուեր է մերը մեզմէ յիշուած իր աշխատութեան մէջ: «Մոզերու երկրորդութեան» Նոր Զուգայի Սր. Գէորգ եկեղեցւոյն յախճատալին միայն սրահներացումը ՌՃԿԸ (1719) թուականէն է: Այս Սր. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ 1619էն յախճատալ չկայ:

Գարգուէլ իր յիշեալ գործին մէջ կը վկայէ որ Նոր Զուգայի Սր. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն մէջ կան յախճատալեր (էջ 44—45): Զանոնք նման կը գտնէ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ եղածներուն, եւ ոչ լաւ թրծուած կը գտնէ: Ան չի յիշեր յիշատակարաններու գոյութիւնը իր տեսած յախճատալեւուն միայն:

Դարձեալ կը վկայէ որ Բերդեհէմի եկեղեցւոյն ներքը կան յախճատալեր, որոնք կ'երևի թէ յիշատակարան չունէին: Արեւմտեան դրան դուռի կողմը կան յախճատալեր ու ժամանակէ, 1899 թուականով:

Իսկ Սր. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ գտնուած յախճատալեր, իրար խտնուած, յիշատակարանի անկապ մասերով: Կ'աւանդուի իրեն որ ասոնք՝ Նոր Զուգայի ուրիշ եկեղեցիներէն հոս բերուած եւ դորձածուած են: Աւելորդ կը սեպեմ հոս յառաջ բերել յախճատալեւուն իր անկատար նկարագրութիւնը կամ արուեստին մասին իր կարծիքները: Կու տայ նկարներ եւ յիշատակարանը եկեղեցւոյն հարաւային դրան ճակատը գրաւող յախճատալերէ «Աւետում»ի նկարին մարի երկուող արձանագրութիւնը:

«ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԱՐԳԱՐԻ ՈՐԴԻ ԽՈՋԱՅ ՈՒՍԷՓԻՆ ԿՈՂԱԿՅՈՒՆ ԲԻԲՈՒՆ ՈՐ Է ԵՓՐԱՆՍԱՆ ՄՈՒՐԱՏ ՀԱՄԻԼԻ ՈՐԴԻ ՍԷՖԱԹՈՒՆԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՅՈՒՆ ՍԱՐԱԼՈՒԻՆ ԵՒ ԱՒԱՔԻ ՈՐԴԻ ԲԱՂՏԱՍԱՐԻՆ ԵՒ ԱՍԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԶՈՐ ՅԱՆԿԱՅԱՆ ԱՄԷՆ ՁԵՐՄԵՌԱՆԴ ՍԻՐՈՎ ՍՈՒՐԲ ԱՄԵՆՍՓՐԿԶԻՆ ԳՐՎԵՅԱԻ ԹՎԻՆ ՌՃԾԴ ՅՈՒԼԻՍԻ ՏԱՄՆ» (էջ 54): Գարգուէլ կը վկայէ որ յիշատակարանը լուսանկարի մը միայն կարգացեր է «Փրփեփեփ ճառագէտ» (էջ 54): Ընթերցումը որոշ կերպով կասկածելի է եւ մերաստուգման կը կարօտի: Թուականը ՌՃԾԴ (1705): Որոշ չէ թէ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն այս յախճատալ նկարը ինչո՞ւ Ամենափրկչի ըլլալը կը յիշէ: Նոր Զուգայի վանքին տաճարէն դատ կը յիշուի նաեւ Ամենափրկչի եկեղեցի մը «Երեսանի թաղ»ին մէջ որ կը պահէ իր գոյութիւնը: Արդեօք ասոնցմէ մէկուն համար չի նուազէր այս «Աւետում»ի յախճատալ նկարը, որ սակայն Ս. Սարգիսի մի՞նչակեցաւ:

Գարգուէլ կը յիշէ յախճատալեր նաեւ Սր. Միքայի և Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիներուն մէջ, ասոնց անոնց կարեւորութիւն մը տալու:

* * *

Եթէ կան ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններ Նոր Զուգայի եկեղեցիներուն յախճատալիներուն մասին, դժբախտաբար անոնք ինծի անծանօթ կը մընան:

Տեսանք թէ ականատեսի վկայութիւնները Տէր Յովհաննանցի եւ Ճան Գարգուէլ անդլիացիին՝ Նոր Զուգայի եկեղեցիներուն մէջ 1651էն յիշատակարանով յախճատակիի դոյութեան մասին պէտք է ճշդումի եւ քննութեան ենթարկուին։ Նոյն հեղինակը կը վկայէ 1661էն ալ յիշատակագրեալ յախճատակեր։

Սխալ են 1619էն յախճատակերու դոյութեան պնդումները եւ պարզապէս յիշատակարանին թուականին սխալ ընթերցման պատճառաւ է 1619ին հոս ու հոն կրկնութիւնը։

Յախճատակերուն մեծագոյն մասը 1702էն վերջ թուականներ ունին։ 1719էն վերջ ժԸ դարուն զաղրեալ կը գտնեմ յախճատակերու (գոնէ թուականով) շինութիւնը։ 1721—1722ին Աֆրանները արշաւեցին Պարսկաստան եւ զբաւեցին Սպահանն ու Նոր Զուգան, անոոք կոզոպուտի մատնելով Պարսկաց հետ նաեւ Հայերը։ Նոր Զուգան կորսնցուց իր եկեղեցականին հետ նաեւ անհատական հարստութիւնը։ Առեւտուրը զաղրեցաւ եւ Նոր Զուգա ասկէ վերջ չկրցաւ իր նախկին փառքին ու հարստութեան տիրանալ։ Բնական է որ Նոր Զուգայի եկեղեցիները չղարդարուեցան 1720էն վերջ եւ յախճատակի պատրաստութիւնը լքուեցաւ Հայոց կողմէ, որովհետեւ տարակոյս չունիմ որ յախճատակ պատրաստող Հայ արհեստագէտ վարպետներ կային ի Սպահան եւ Նոր Զուգա։

Անտարակոյս կ'արժէ որ գունաւոր նկարազարդ մանրակրկիտ պատմութիւնը պատրաստուի Նոր Զուգայի հայկական եկեղեցիներուն յախճատակերուն։ Քննութեան ենթարկուին յախճատակերուն հետ նաեւ անոնց յիշատակարանները, ինչպէս նաեւ արուեստի գնահատման ենթարկուին։ Ասիկա անտարակոյս խոշոր նպաստ մը պիտի ըլլայ Պարսկահայ մանր արուեստներուն պատմութեան, նամանաւանդ ճշգրիտ կերպով ներկայացնելով եղածը օտարներուն՝ անոնց բարձր համարումին եւ գնահատութեան ենթակայ պիտի ըլլան Հայ արուեստաւորները։ Դժուար պիտի չըլլայ Հայ յախճատակեղործներուն թէ՛ արհեստին եւ թէ՛ արուեստին ինքնուրոյն եւ արժէքաւոր տեղ մը տալ պարսիկ եւ պարսկահայ մշակոյթին մէջ։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ